

Арстанов Сабыркул Абдиманатович, Чыналиева Мубарак Иманбаевна, Абдурахимова Асия Вахобовна

**XIX К. АЯГЫ – XX К. БАШЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ БОЛУШТУК
БАШКАРУУ ИНСТИТУТУНУН ТАРЫХЫНАН**

Арстанов Сабыркул Абдиманатович, Чыналиева Мубарак Иманбаевна, Абдурахимова Асия Вахобовна

**ИЗ ИСТОРИИ ИНСТИТУТА ВОЛОСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ В
КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Arstanov Sabyrkul Abdimanapovich, Chynaliyeva Mubarak Imanbaevna, Abdurakhimova Asiya Vakhobovna

**FROM THE HISTORY OF THE INSTITUTE OF VOLOST ADMINISTRATION IN
KYRGYZSTAN IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY**

УДК. 947.1(575. 2) (043.3)

Аннотация. Бул макалада XIX кылымдын аягы менен XX кылымдын башындагы Кыргызстандагы болуштук башкаруу институтунун калыптанышы жана өнүгүү тарыхы талдоого алынат. Болуштук башкаруу системасы кыргыз коомунун социалдык, экономикалык жана саясий турмушунда кандай роль ойногондугу изилденет. Ошондой эле бул башкаруу формасынын пайда болуу себептери, анын түзүмү жана иштөө механизмдери, элге тийгизген таасири жана айрым учурдагы көйгөйлөрү көрсөтүлөт. Макалада архивдик материалдар, тарыхый документтер жана адабий булактар колдонулган.

Негизги сөздөр. болуштук башкаруу, Кыргызстан, XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башы, институт, социалдык түзүлүш, саясий тарых, архивдик материалдар, коомдук башкаруу.

Аннотаци. В данной статье анализируется процесс формирования и развития института волостного управления в Кыргызстане в конце XIX – начале XX века. Рассматривается роль волостной системы управления в социальной, экономической и политической жизни кыргызского общества. Также освещаются причины возникновения этой формы управления, её структура и механизмы работы, влияние на население, а также некоторые возникавшие проблемы. В статье использованы архивные материалы, исторические документы и литературные источники.

Ключевые слова. волостное управление, Кыргызстан, конец XIX века, начало XX века, институт, социальная структура, политическая история, архивные материалы, общественное управление.

Abstract. This article analyzes the formation and development of the volost administration institute in Kyrgyzstan at the end of the 19th and beginning of the 20th century. It examines the role of the volost administrative system in the social, economic, and political life of Kyrgyz society. The article also discusses the origins of this administrative form, its structure, operational mechanisms, impact on the population, and various challenges encountered. Archival materials, historical documents, and literary sources are utilized in this study.

Keywords. volost administration, Kyrgyzstan, late 19th century, early 20th century, institute, social structure, political history, archival materials, public administration

Киришүү. Кыргызстандын тарыхында 19-кылымдын аягы жана 20-кылымдын башы бир катар маанилүү саясий жана социалдык өзгөрүүлөр менен коштолгон мезгил болгон. Бул учурда Кыргызстан Россия империясынын курамына киргенден кийин, анын башкаруу системасындагы институттарга таасир тийгизген өзгөрүүлөр орун алган. Бул институттардын бири болуштук системасы болгон. Мурдагы кыргыз коомунун салттуу башкаруу түзүлүшүнүн негизинде уюштурулган болуштук институту, жаңы шарттарда, Россия империясынын административдик структурасы менен жуурулушуп иштеген.

Бул макалада 19-кылымдын аягы жана 20-кылымдын башындагы Кыргызстандын болуштук институтунун негизги функциялары, анын ишмердүүлүгү жана ошол доордогу коомдук-саясий маанисин талдоого алуу максаты белгиленди.

Негизги бөлүк. Алгач “болуш” сөзүнүн этимологиясына токтолсок, бул жалпы орус тилинде “волость” сөзүнүн кыргыз тилинин фонетикалык айтылуу ыргагына жараша өзгөргөн формасы экендиги маалым болот. Иш жүзүндө “болуш” деп административдик бирдиктин башчысын, орусча айтканда “волостной управитель” (болуштук башкаруучу) маанисин [4] туюндурган.

Болуштук институту кыргыздардын салттуу уруулар аралык мамилелеринен келип чыккан жана аймактагы башкаруунун жергиликтүү деңгээлинде иштеген бирден-бир башкаруучу орган болгон. Россия империясынын Кыргызстанды басып алышы менен, ошол салттуу институтка жаңы башкаруу системасынын элементтери киргизиле баштаган. 1867-жылдагы Убактылуу Жоболордо [3.153] Түркстан чөлкөмүнүн көчмөн жана отурукташкан калкын башкаруу бирдей тартипте жүргүзүлөт деп жарыяланган. Болуштуктар 1000-2000 түтүндөн турган. Аларды 3 жылдык мөөнөткө шайланган болуштар башкарган. Болуштук кызматты аткарган адамдардын милдеттерине салык чогултуу, жерди бөлүштүрүү жана жергиликтүү элдин көйгөйлөрүн чечүү кирген. Болуштар жергиликтүү элдин өкүлдөрү болгондуктан, алардын ролу эки жактуу болгон: бир жагынан, алар жергиликтүү элдин кызыкчылыктарын коргоп, жергиликтүү маселелерди чечүүгө жардам беришсе, экинчи жагынан Россия империясынын бийлигинин талаптарын аткарууга милдеттүү болушкан. 1886-жылы Түркстан крайын башкаруу жөнүндө Жобо кабыл алынып, мында падышачылыктын администрациялык саясатынын мүнөзү чагылдырылган.

Болуштук институтунун коомдук жана саясий маанисин төмөнкүчө жагдайлардан көрсөк болот:

1. Социалдык жактан таасири. Болуштук институт жергиликтүү коомчулуктун социалдык түзүлүшүндө маанилүү орунда турган. Болуштар эл арасында абройлуу, тажрыйбалуу жана адилеттүү адамдар катары каралып, алардын чечимдери эл үчүн мыйзамдуу күчкө ээ болгон. Алар элдин көйгөйлөрүн чечип, тартипти сактоо үчүн аракет жасоого милдеттүү болушкан.

2. Саясий жагдайларда болуштардын ролу. Болуштардын саясий ролу Россия империясынын башкаруу системасында да маанилүү болгон. Империя жергиликтүү элди башкаруу жана көзөмөлдөп туруу үчүн болуштардын тажрыйбасына жана эл менен болгон мамилелерине таянган. Ошол эле учурда болуштар империялык бийликтин кызыкчылыктарын да коргоого милдеттүү болушкан, бул болсо алардын саясий ролун кеңейткен.

Болуштар аткарган кызматы үчүн кызматтык маяна алышкан. Кызматтык маяна болуштуктагы калктан жыйналып, ал мамлекеттик салыктардан тышкары атайын чогултулган. 1886-жылы кабыл алынган Жобонун 96-беренесине [3] ылайык, болуштардын кызматтык маяналары мамлекеттик салыктар менен кошо коомдук таризде элден жыйналган жана ал уездик казынада сакталып, облустук башкармалык белгилеген мөөнөттө маяналар чегерилген (Положение об управлении Туркестанского края, 1886, С. 326). Мисалы, болуштун кызматтык маянасы болуштуктун көлөмүнө жана бардарчылыгына жараша жылына 300 рублдан 500 рублга чейинки өлчөмдө болору белгиленген.

Кызматтык маянанын конкреттүү суммасы шайлоого жыйналган болуштук жыйындарда шайлоо өнөктүгүнүн алдынан аныкталган. Мындан тышкары болуштук администрациядагы катчы (писарь) жана башка кызматчыларды (жигит, кабарчы ж.б.) иштетүү үчүн жылына 200 рублга чейинки өлчөмдөгү сумма каралган. Болуштук жыйында белгиленген маяналардын өлчөмү [1] облустук башкармалык тарабынан бекитилген.

Болуштук институтунун негизги функциялары жана ишмердүүлүгүн төмөнкү жагдайлар аркылуу белгилесек болот:

1. Жергиликтүү башкаруудагы ролу. Болуштар жергиликтүү коомчулукту башкарууда негизги роль ойногон. Алар элдин ичинен тандалып алынып, өз уруусунун же аймагынын атынан чыгышкан.

2. Россия империясынын башкаруу структурасындагы ролу. Россия империясы тарабынан түзүлгөн жаңы административдик бөлүнүүлөрдө болуштар аскердик жана мамлекеттик кызматтардын төмөнкү деңгээлинде иштеген. Алар империянын көрсөтмөлөрүн жергиликтүү калкка жеткирүү жана ишке ашыруу үчүн жооптуу болушкан. Бул бийликтин ишмердүүлүгү болуп, ал өзүнчө бир "көпүрө" болуп иштеген. Түркстан крайын башкаруу жөнүндө Жобонун 83-беренесине ылайык, болуш кызматына калк арасында кадыр-баркка ээ, соттолбогон, 25 жаштан жогорку адамдар шайлана алышары белгиленген [3.172].

3. Соттук жана укуктук функциялары. Болуштар жергиликтүү сот иштерин жана уруулар арасындагы талаш-тартыштарды чечүүдө адилеттик ролун ойногон. Алардын функциясы салттуу кыргыз коомунун адилеттик түшүнүктөрүнө жана Россиянын укуктук принциптерине шайкеш келүүгө аракет кылган.

Кыргызстандын Россия империясынын курамына кошулушу менен бирге, болуштук институт анын башкаруу системасындагы маанилүү элементтердин бирине айланды. 1880-жылдардан баштап жергиликтүү феодалдардын түпкү калктын арасындагы ролун төмөндөтүү максатында болуштуктар уруулук белгилери боюнча эмес, аймактык белгилери боюнча уюштурула баштаган.

Кыргыздар административдик-аймактык бирдиктен мурдатан салттуу келе жаткан уруулук принциптеги түзүлүшкө өтүүгө ар дайым умтулушкан. Анын себептеринин бири кызмат адамдарын шайлоо көпчүлүктүн добуш берүүсү менен жүргүзүлгөндүктөн, мындай болуштуктарда бийлик көбүрөөк сандагы топко өтүп, жеңилген азчылыктын укуктары чектелип калган. Алар бул болуштуктун курамынан чыгып, туугандары менен биригүүгө аракет кылышкан. Бул болсо белгиленген болуштуктардын же айылдардын бөлүнүшүнө алып келип, кээде айылдардын же чарбалык топтордун болуштуктан болуштукка кошулуу жолу менен ишке ашкан [3.154].

Ал эми болуштукту бир уездден башка уездге өткөрүү Генерал-губернатордун, ал эми айыл жамааттардын бир болуштуктан экинчисине өткөрүү облустун аскер губернаторунун уруксаты [4] менен жүргүзүлгөн. Жергиликтүү жашоочулардын (өзгөчө уруу башчылардын) жаңыдан болуштук түзүп чыгуу жөнүндө орус бийлигине кайрылышкан көптөгөн арыздарын, суранычтарын кезиктирүүгө болот.

Болуштук жана айылдык жамааттардын өз алдынча башкаруусунда жергиликтүү башкаруучулар колониялык бийликтин таасиринен тышкары, элдин кызыкчылыгына ылайык иштерди жасап, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүнүн чегинде ак кызмат кылгандары болгондугун калыстык үчүн белгилеп кетебиз. Андайларга бир мисал катары Көгарт болуштугунун болушу Кошдатка уулу Мырзакул болуш өзүнүн кызматтык мезгилинде жергиликтүү эл үчүн көптөгөн иштерди жасагандыгы ооздон оозго айтылып жүрөт [4]. Бирок мындай көрүнүштөр салыштырмалуу аз болгон.

Ошол эле учурда “аскерий-элдик башкаруунун” ишке ашырылышынын терс натыйжалары да алгачкы күндөн тарта эле байкала баштаган. Эң ириде паракорлук, кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалуу ж.б. сыяктуу бузуку иштер алгачкы жылдарда эле пайда боло баштап, улам барган сайын күчөгөндүгү тарыхый булактардан белгилүү. Болуштук башкаруучулардын шайланышынын терс жактары тез эле байкала баштаган. Мисалы, 1882-жылы Түркстанды изилдеген сенатор Ф.Гирстин отчетунда шайланууда талапкерлердин жекече сапаттары эмес, паранын көлөмү негизги көрсөткүч экени [3.157] белгиленген.

Шайланма кызмат орундарын сатып алуу, паралоо менен кызматка жетүү көрүнүштөрүн ошол кездеги расмий документтерде да тастыктайт. Мисалы, болуш болуп

шайланууга 1000 рублдан жогору акча каражаты жумшалары жазылган. Негизинен болуштук кызматка шайланууга колунда бар, таасирдүү адамдар аракет жасашкан. Белгилүү тарыхчы-окумуштуу Т.Кененсариев шайлоо болор жылды кыргыз калкы чочулоо, кыжалат болуу менен күткөнүн белгилеген [3,172].

Шайлоого аттанышкан манаптар же байлар сатып алуу, зордук-зомбулук, коркутуулар аркылуу өз тарапкерлерин көбөйтүүгө аракет жасашкан. Шайлоо өтүүчү болуштуктун калкы талапкерлердин санына жараша топторго бөлүнүшүп, ич ара араздашууга, чабышууга чейин барышкан учурлар кездешкен. Талапкерлер бири-бирин шайлоодон четтетүү максатында доо-арыздар менен сотторго да беришкен. Мисалы, 1892-жылы Токмок уездинде эле болуштукка талапкерлердин үстүнөн 1394 доо-арыздар каралып, алардан 466сы боюнча чечимдер [3, 172-б.] кабыл алынган.

Шайлоолор аяктагандан кийинки мезгил да татаал мүнөздө өткөн. Шайлоодо жеңип чыгып бийликке келген болуштар, өздөрүнүн шайлоого кеткен чыгымдарын элдин эсебинен, өзгөчө жеңилген талапкерлердин тарапкерлеринен жыйнап алууга аракет жасашкан. Натыйжада калктан алынуучу салыктардын көлөмү жасалма түрдө көбөйтүлгөн. Фергана облусунун архивдик материалдарында аталган облустагы болуштук башкаруучулардын үстүнөн келип түшкөн арызданууларды облустагы бир нече уезддерден кезиктирүүгө болот. Мисалы, Ош уездинин Ноокат болуштугунун жашоочулары Нурмухаммед Алим-Мир Калянов, Молдо Алим Усманов жана Рахманкул Мусин Ноокат болуштугунун болушу Асанбек Алымбековдун үстүнөн мыйзамсыз иш-аракеттер, такап айтканда ашыкча салык жыйноо боюнча даттанышкан [4]. Бул сыяктуу даттануулар жыл сайын көбөйүп отурган жана тилеке каршы дайыма эле объективдүү чечиле берген эмес.

Мындай шайлоо системасы кыргыз коомчулугуна жат, терс көрүнүштөрдү жаратканын ошол кездеги айрым авторлор ачык эле чагылдырышкан. Алсак Н.Г.Малицкийдин маалыматында [3, 174-б.] болуштук кызмат орундарына талапкер адам шайлоочуларга сый көрсөтүү максатында нактадай акча, азык-түлүк ж.б. белектерди таркаткан учурлары кездешет. Шайлоо кыргыздардын салттуу башкаруусуна чоочун болгон паракорлук көрүнүштөрдү жаратуу менен калк арасында уруу-урукка бөлүнүүчүлүктү күчөтүп, бири-бирине карама-каршылыктарды жараткан. Тилеке каршы орус администрациясы мындай көрүнүштөргө бөгөт коюуга дайыма эле аракеттене бербегени байкалат.

Жакынкы эле жылдары, эгемендүү Кыргызстандын коомдук-саясий турмушунда да шайлоолорго байланыштуу жогорудагыдай көрүнүштөр болуп келгени баарыбызга маалым. Демек, жогорку бийлик органдары тарабынан тиешелүү шарттар жаралбаса, сырттан демократиялуу, жарандын эрки менен өткөндөй көрүнгөн шайлоо процесстери терс кесепеттерге алып келет. XIX кылымдын аягында болгон жогорудагыдай терс көрүнүштөр XXI кылымдын башында да кыргыз коомчулугунда кайталанып турганы, тарыхтан сабак алуучу учур экенин белгилейбиз.

Жыйынтык. 19-кылымдын аягы жана 20-кылымдын башында Кыргызстандын болуштук институту өлкөнүн башкаруу системасындагы негизги жана маанилүү элементтердин бири болгон. Кыргызстандын калкы 1880-жылдарда 73 болуштукка бөлүнгөн. Болуштар жергиликтүү элдин кызыкчылыктарын коргоп, Россия империясынын башкаруу системасынын талаптарын аткарууга жардам берип, эл менен бийликтин ортосундагы байланыштын негизги звеносу катары кызмат өтөш керек болчу. Бирок, бул коюлган милдет көп учурда терс мүнөздө ишке ашкан. Ошентсе да, Болуштук институт коомдук жана саясий мааниде чоң ролду ойноп, аймактагы коомчулукту башкарууда өзгөчө мааниге ээ болгон. Бул институттун ишмердүүлүгү жана функциялары Кыргызстандын тарыхында олуттуу из калтырган.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Дыйканова, Ш. Октябрь төңкөрүшү Фергана өрөөнүндө: социалисттик агарардык түзүлүштүн негизделиши // *Вестник ОшГУ. История*, №1 / 2022, 31-37-бб.
https://doi.org/10.52754/1694867X_2022_1_4.
2. Ильясов С. Земельные отношения в Киргизии в конце XIX – начале XX вв. Фрунзе, 1963. 36-бб.
3. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917). Бишкек, 2019.
4. Кубанычбек уулу Н. Болуштук жана болуштук башкаруу: XIX к. аягы – XX к. башы (Кыргызстандын түштүк аймактарынын материалдарынын негизинде) // *Вестник ОшГУ*. №4 / 2023, 47-60-бб. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_4_6